

TŐKE ISTVÁN

MOSOLYGÓ TISZA MENTE

Zentai, Zenta környéki élcek, népi anekdoták

FORUM KÖNYVKIADÓ

ELŐSZÓ

Tóke Istvánt évtizedeken át foglalkoztatta az itt csak töredékesen bemutatott anekdotagyűjtemény közrebocsátásának a gondolata. Szerénysége, a nyomtatott szó iránti tisztelete és talán túlzottnak is mondható aggályoskodása volt az egyik oka annak, hogy ez csak most, idő előtti távozása után került az olvasó asztalára. Pedig tudatában volt, hogy olyan anyaggal dolgozik, amely rendkívül érzékeny a gyorsan múló idő korróziójára, s menthetetlenül süllyed el a tegnapi emberrel együtt. Olyan anyaggal, amely önmagán túlmutatva egy alig letűnt korszak hétköznapijainak, a félmúlt szemlélet-, gondolat- és érzésvilágának semmi mással fel nem idézhető ízeit és árnyalatait képes felvillantani, megéreztetni a maradékkal. Nem ok nélkül idézi a Hídban közzétett anekdotáihoz írt előszavában Illés Endre szavait: „... ez a mikroműfaj sokszor jobban átvilágít egy-egy embert, egy-egy helyzetet, egy-egy kort, mint a hosszú lélekbúvárlások. Kulissza nélkül tudja a lényegyet felidézni.” Gyűjtőnk azonban attól tartott, hogy – miként mondogatta – ezek az összeszedetett „érdemtelen” esetek nagyon is nyersek, formátlanok, érdesek, s hogy legalábbis kívánatosnak látszik némi pallérozásuk és „megigazításuk”. Érlelni, tovább rostálni, válogatni szerette volna őket azért is, hogy csak az „autentikus”, hitelesen valló, korhoz, helyhez és személyhez szorosan kapcsolódó anekdoták maradjanak meg a kötetben. Szembesíteni akarta más ilyen jellegű összeállításokkal rokonítás, illetve egybevetés és szelektálás szándékával, s azért is, hogy áttekinthetőbb, rendszerezettebb, típusok szerint is jól elkülöníthető csoportokba sorolja őket.

Amit itt erényként említettünk: a szöveggondozó alaposság, a *hallottaknak*, az *élő beszédben* előadottaknak az *írásbeliség* kívánalmaihoz való alkalmazása, szöveggé-merevítése sok hasonló vállalkozást siklatott már félre. A közbeszéd vagy az eleven népi közlés közelítése az írott, betűbe öntött szóhoz, amannak bármiféle megszűrése emennek a „javára” gyakori hibaforrás. Azzal a veszéllyel jár, hogy a stiláris beavatkozás, a történet kikerekítése, az érdes felületek lecsiszolása éppen attól fosztja meg az anekdotát, ami az életeleme: naivitásától, természetességétől, hamvasságától. A „megmunkálás” ugyanis még nem teszi irodalommá,

de már eltávolította önmagától, kiemelte természetes életteréből. Nagy megnyugvással mondhatjuk, hogy gyűjtőnk igen szerencsésen került el ezeket a buktatókat. S hogy elkerülhette őket, az személyi adottságai-
ból következett, egyéniségének sajátosságaival magyarázható. Még ha
alkalmasint segítségére volt is mesélőinek, az ő hozzájárulása oly szer-
vesen épült bele a vele közöltékbe, hogy az soha nem hagy nyomot, oda
nem illő vonást, idegen színfoltot. Származása, életvitele, a népnyelv
korán magába szívott levegője, a népi környezetben sok évtizeden át
végzett munkája voltak azok az elsőrangúan fontos elemek, amelyek
szinte rendeltetészerűen jelölték ki számára az utat és a módot vállalt
feladatához, ahhoz, hogy közvetítő szerepében is hű maradjon ala-
nyai szemlélet- és gondolkodásformájához, nyelvi eszközeihez. „Bekö-
szöntőjében” csak alig mond valamit saját életkörülményeiről, azokról
a családi és társadalmi meghatározókról, amelyek ezeknek az anekdo-
táknak a világához kötötték szoros kötelekeikkel. Szóljunk hát néhány
szót erről a sajnos már befejezett, önmagába már visszakanyarodott élet-
körnek egy fontos szakaszáról, azzal a szándékkal, hogy rávilágítsunk az
ember és anyaga kölcsönösségére, egymásra hatására.

Még a hatvanas években kérték fel, mondja el egy kisiskolások szá-
mára készülő olvasmánygyűjteményhez, hogyan indult el göröngyös
életpályáján. A hosszadalmas magyarázatnál világosabban látszik ebből
végleges eljegyzettsége azzal a világgal, amelynek mélységeit járta már
gyermekfővel is. A pusztá élettények tanulságain kívül nem fölösleges
felfigyelnünk az anekdotákra is jellemző stíluselemekre: a *beszélő* ember
rendkívül gazdaságosan mért szóhasználatára, abbéli törekvésére, hogy
láttassa, kifejező mozdulatokkal is ábrázolja a személyt, akiről szól,
hogy hasonlatképekkel segítse elő a helyzetek jobb megértését („Mint ku-
pec a malacot...”); a szagok, formák, ízek érzékelhetését előmozdító
jelzők sorára, az egyéb élénkítő alakzatokra; a keresetlen, „alkalmilag”
használt szókapcsolatokra, a bőbeszédűség és szükséztűség ritmikus
váltogatására stb.

„Szeptember tájt valahányszor szegény szagú kültelki vagy tanyai
kisdiaót vet osztályomba a sorsa, mindig hajdan volt magamat látom
benne. Ilyen lehettem én is valamikor, ilyen ágrólszakadt és ijedt kis vi-
déki, amikor tizenhárom-tizennégy éves koromban először tévedtem
be a szabadkai gimnázium szárnyas vaskapuján. A Szőlősről indultam
el, Topolya egyik szegénynegyedéből, hogy – mint a mesék legkisebb
hőse – én is elnyerjem a királykisasszony kezét, azaz diplomát szerez-
zek. Mindegy, hogy milyet, csak diploma legyen; csak hogy ne ragadjak
a szőlősori sárba, honnan a magamfajta szegény ivadék jobbadán csak
cselédnek, ritkán inasnak szegődhetett.

Pedig kezdetben úgy indult, hogy az elemi iskola után engem is a tisztas ipar valamelyik érdemes mestere vesz majd keze alá. Mert alig száradt meg a tinta a színötös bizonyítványomon, öreganyám (mint félárvat, ő nevelt engem) máris maga elé kanyarította susogósrá keményített ünneplő kötényét, s kézen fogva elindult velem – pályát választani. Azaz egyelőre csak keresni, mert akkor még ismeretlen intézmény volt a pályaválasztási tanácsadó, ahol most – köztudomású – okos emberek okos tanácsokat adnak a szülőknak, milyen pályára is adják a gyermeküket.

Először a boldog emlékezetű öreg zsidónak, Bajkás Kálmán bácsinak az üzletébe nyitott be velem öregszülém. A bolt valahol a Csirkepiac utca végén szerénykedett egy kis oldalházban. Csak az üzlet elé kirakott süvegcsukrok, no meg a cégér árulták el a gyanútlan járókelőnek, hogy ott vegyeskereskedés van, s nem is akármilyen! A petróleum- és kocsikenőcsszagú boltocska pultján ládászámra állt a gyümölcsíz, s a mérleg mellett ott sorjázta a különféle cukorkásüvegek. Két üvegbura alatt likacsos sajtok kínálták magukat, és emlékszem, nagyon megnyeldektem azt a piros héjút, mert sajtnak ízét addig én még nem éreztem a számban.

Kálmán bácsi széles mosollyal üdvözölt bennünket, de mikor meghalotta, hogy nem vásárlás végett tértünk be hozzá, nyomban lehervadt arcáról a fülig szaladó nyájasság. Mint kupec a malacot, egyből felmért a szemével, és csak a fejét rázta.

Nagyanyám, szegény, azonnal kitűnő bizonyítvánnyal hozakodott elő, s az egyszerű emberek bőbeszédűségével bizonygatta „jófejú” mivoltomat. Ám az öreg szatócsot ezzel sem tudta irányomba hajlítani. – Nem a fejit kifogásolom én, szülém – vette ki végül a csibukot szájából az öreg –, hanem a termetét. Hájszen nézze, olyan nyiszlett ez a gyerek, hogy három ilyet is levernék pipaszárammal a lábáról! – Ebben volt is némi igazság, mert Kálmán bácsi igen vastag meggyfaszárú pipából eregette a füstöt.

Nem jártunk több szerencsével a Mihálovits úr boltjában sem, ahol még ki is nevettek, mert nem bírtam vállra venni a megrakott élesztősládikát.

– Nem baj, bogaram – vigasztalt öreganyám. – Ha nem leszel boltos, azért még derék iparos válhat belőled – s a kereskedők után most az iparosokat kilincseltek végig. Előbb csak a Nagyutca, később mindinkább lankadó reménnyel, már a mellékutcák iparosaikt vettük sorba – minden eredmény nélkül. Félnapos gyűszmékölés után szomorúan és holtfáradtan értünk haza az eredménytelen álláskeresésből. (...) Így maradtam ki a hatodik osztályból és az iskolából is – akkor azt hittem; örökre. (...) Ezért nézek én szeptemberenként minden kopott ruhájú félszeg kis tanítványomra annyi szeretettel.”

Aki ilyen tarisznyával indul, az élte fogytáig mást sem tesz – nem is tehet –, mint élményeinek e poggyászát bontogatja-teregeti minden órájában, mert a málna terhét, amit a szőlősori gyerek vállára rakott az élet, mindvégig érzi. A faluszél, a csordajárás, az alvég örökségét. Ez a nyitja annak is, hogy alapállását nem a néprajzos szakember hűvösen tárgyilagos modora, az iskolázott megfigyelő pedantériája határozza meg, hanem azé az emberé, aki nemcsak *közvetít* és továbbad, hanem *emlékezik* is. Innen a sugárzó melegség és megértés, amivel körülveszi, fellépteti, beszélteti alakjait. S ha meggondoljuk azt is, hogy majd négy évtizeden át, egész pedagógiai pályafutása alatt (mint kesernyész öngúnyjal írja: a „pedagógiai ipar” kenyerén élve) szüntelen és szoros kapcsolatban állt azokkal, akiknek a szavait jegyezte s viselt dolgait mondta el, akkor teljesen érthető, miért lazul fel a gyűjtő feszes hangja, a távolság hogyan rövidül le emberi közelséggé, s miképpen kerülnek bele az előadásba a személyes elemek, akár a Gödrök népéről, akár a kisvárosi szatócsokról, iskolamesterekről, értelmiségi kisegyzisztenciákról beszél.

Erről szólva valójában már a „módszer” kérdéseinek az elevejébe jutottunk, amit azonban gyűjtőnk sohasem tartott elhatárolóan fontosnak. Kerülte a teóriák mélyvizeit, s noha teljesen birtokában volt a műfaji tudnivalóknak, ismerte az anekdota válfajait, ismérveit és természetét, sem annak tipológiai beskatulyázása, sem tudományos rendszertana nem foglalkoztatta különösképpen. A hitelesség gondja nemegyszer nyugtalanította ugyan, abban az Arany János-i értelemben is, hogy csak olyasmi kerüljön a jegyzetfüzetébe, ami megtörtént, vagy legalábbis megtörténhetett, de úgy is, hogy egy földrajzilag körülhatárolható területről kerüljenek ki a históriák. Alapjában véve azonban hajlott mesélőjének, az öreg Kalmár Ferencnek bölcs megfogalmazása felé: „Nem baj, ha nem igaz is, de szépen ki van találva. Fő, hogy durranik a vége!” Még a 7 NAP-nak adott utolsó interjújában (1983. I. 7.) is kitér az eredetiség és a műfaji hovatartozás kérdésére: „... az anekdota vándorteremék. Nem merném azt mondani, hogy ez az összegyűjtött anyag mind hiteles, Tisza menti anekdota lenne, de akad ezek között számos eredeti. A Tisza menti néphumort gyűjtöttem egybe, s ehhez hozzátartoznak a szólások, a szóláseredetek, a falucsúfolók stb.” Tudta, hogy nemcsak ezeknek az egybeszedett daraboknak a jó része járja szüntelen vándorútját, átlépve műveltségkörökön, geográfiai térségeken, nyelvi és etnikai határokon, gazdátlan „bitang jószág” módjára, hanem a világirodalom maga sem más, mint egyetlen, meg nem szűnő, termékenyítő körforgás. Mint képzett irodalomtanár többször mondogatta, ha erre terelődött a szó: mi maradna Shakespeare-ből, ha elpörölnénk tőle mindazt, amit

Boccacciótól s általában az olasz reneszánsz novellától kapott, s mi Mo-
lière-ből, ha visszazáraztatnánk Plautusnak azt a kölcsönt, amit a nagy
francia vett fel a római kincsestárából. A világ nyilván szegényebb lenne
a Rómeó és Júliával, A velencei kalmárral meg a Fösvényvel.

Nem a témában, a mesében, a fabulában van hát az autentikuma,
sajátos zamata, tiszai szava-borsa e rövid csattanós históriáknak, hanem
az alkalmazásukban, időszerű felhasználásukban, a helyzethez és sze-
mélyhez való igazításukban. Abban, hogy elmondója a célba vett ember
karakterjegyeihez, beszédmódjához szabja-illeszti az esetleg már köz-
kézen forgó történetet. Így aztán amiben az eredeti lelemény leginkább
megmutatkozhat, az a közlésforma, az anyagformálás mikéntje, a nyelvi
faktúra, amely a megjelenített és a közlő személynek a vonásait egyaránt
jól láttatja. Tőke István kiváló fogékonyságot árult el ezek iránt. Azt
mondja ugyan, hogy nem nyelvi szempontok vezették, még kevésbé nyelv-
vészetiék. Már a Hídban közzétett szövegeihez írt bevezetője is ezt hang-
súlyozza: „A régi, a ma már csak főleg öregebbjei által beszélt nyelvi stí-
lust kívántam visszaadni jellemzésül, persze csak mértékkel. Lehet, hogy
a hivatásos nyelvész mindezt műnépiesnek fogja ítélni, de hangsúlyozni
szeretném: ez a gyűjtemény nem nyelvészeti célokat szolgál.” Mi mégis
úgy látjuk, hogy ha szándéktalanul is az anekdoták nagy értékeket
mentettek meg, s a „tiszai beszéd” oly gazdag telvényét tárják fel, amire
íróink közül csak Móra István vagy Csépe Imre szolgáltatott példát.
Azok, akik közlőről is megismerhették Tőke István termékeny munkáját,
tudják, hogy mindebből mily sok tápanyag szívódott fel tanítványai
nyelvkincsébe. Álljon itt ízelítőként néhány szóláshasonlat, szólás, jelzős
szerkezet vagy összetétel e gazdagságból:

Csendes lett, mint böjtben a mézszárszék.

Gyereket fogott időnap előtt.

Meggyulladt a pöndöl eleje.

Látszik, hogy bölcsőre hízol.

Ezt a szégyent köllött megérenem, hogy engem az én fiam
[pallóra állítson. (Hatóság elé...)]

Nem győzte begyre szedni a hallottakat.

Nem győzte hőkölni az urát.

Talpon áll benne az ördög.

Az ő szája vallása nyomán mondom.

Rajtam a hám egész nap.

Szájra markos menyecske volt.

Hamarosan létre jött. (Talpra állt, magához tért.)

Igencsak fönnforgó ember volt. (Élelmes, ismert,
[kiemelkedő...])

Elment az egylovasok báljára.

Nagyidejű cseléd; madzaghám; fatengelyes világ;
[dakuködmön; gatyásbíró; bundalé stb.]

Százával lehetne még szaporítani az efféléket annak bizonyosságául, hogy a nép kifogyhatatlan a találó jelzőkben, hangulatkeltő kifejezésekben, kitaláló nyelvi ihletben. Gyűjtünk mindezt csak úgy „mellékesen” rögzítette, nem ezekre összpontosította a figyelmét, nem is felfedezni akart, hanem természetes szerves nyelvi anyagként kezelte őket. Nem önmagukért szedte össze, de jó, hogy megőrizte számunkra.

Egykori jegyzőkönyvek és újságcikkek adják tudtunkra, hogy Tóke István sok évtizedes munkájának eredményét a Híd pályázatára is benyújtotta (Mosolygó Tisza mente. Zentai, Zenta környéki élcek, népi anekdoták). A bizottság ezt a pályaművet nem vehette tekintetbe, „... hiszen a mű jellege nem szociológiai-szociográfiai volt, ám a gyűjtés áttanulmányozása után az is kétségtelenné vált, hogy érdemes és jelentős az a munka, amit Tóke István végzett, összegyűjtve az élő anekdoták egy jelentős részét, formát adva nekik. (...) Nyilván módot kellene találni a gyűjtés mielőbbi megjelentetésére: szellemi életünk gazdagodna, szellemi javaink gyarapodnának általa, s az is bizonyossá válhatna, hogy érdemes és jelentős az olyan jellegű munka is, amelyet a feladataira ébredt és természetét felismerő tanárember végez a maga sajátos körülményei között, távolabb a tudományos központoktól, s egészen közel az életnek azokhoz a formáihoz, amelyekben hétköznapjainkat éljük.” (Bori Imre: Egy gyarkorló tanár munkája. Magyar Szó, 1969. II. 9./ Így került sor arra, hogy a folyóiratunk a gyűjtést 1970. januári számában mellékletként közölte, szám szerint harminc anekdotát egy rövid bevezető szöveggel. Azóta vagy százszorosára duzzadt fel a gyűjtemény anyaga, amelyből ez a válogatás készült. Várhatóan kedvező fogadtatása idővel majd szükségessé teszi a teljes anyag megjelentetését is, együtt a kellő felszereléssel, folklórtudományunk javára és gyarapítására.

SZELI István